

י"ט. מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי זרעים

ר' שלמה סיריליו (ספרד, לפני 1492 - ירושלים, לפני 1555) הוא הראשון מבין פרשני התלמוד הירושלמי שפירושו שרד והגיע אלינו. רש"ס פירש את אחת עשרה המסכתות של סדר זרעים, ואת מסכת שקלים שבסדר מועד. (הוא גם חיבר "גמרא" למשנת מסכת עדויות, ואף הוסיף לה פירוש. עבודה זו של רש"ס מחייבת מחקר בפני עצמו).

רש"ס הטביע את חותמו כפרשן, על פרשנות התלמוד הירושלמי החל במאה השש עשרה ואילך. ביאורים רבים משלו אומצו על ידי פרשן התלמוד הירושלמי ר' יהושע בנבשתי בפירושו שדה יהושע (קושטא תכ"ב - 1662). דרך ספר זה, הגיעו פירושים משל הרש"ס אל פרשן הירושלמי ר' אליהו פולדא (פירוש רא"פ לזרעים ולשקלים, אמסטרדם ת"ע - 1710), ודרכו אל פרשני הירושלמי שלאחריו.

ר' שלמה סיריליו עסק לא רק בפירוש התלמוד הירושלמי. במהלך עיונו בירושלמי, התברר לו שבנוסח התלמוד נתהוו, במשך הדורות, שיבושים מסוגים שונים. נוכח זאת הוא הגיע למסקנה שאין די בכתיבת פירוש לירושלמי, אלא יש צורך בעריכה מחדש של התלמוד עצמו, שהפועל היוצא ממנה יהיה נוסח נקי משיבושים. רש"ס לקח על עצמו משימה זו. הוא קבע עקרונות עריכה, לפיהם עיצב נוסח מחודש של התלמוד הירושלמי לסדר זרעים ולמסכת שקלים.

בזכות ראשוניותו, ראוי היה מפעלו הפרשני והטקסטואלי של רש"ס להיחקר באופן שיטתי ומקיף, אולם רוב אלו שדנו בו, עשו זאת על בסיס מדגמי

* מפעלו הפרשני והטקסטואלי של ר' שלמה סיריליו לירושלמי זרעים, הוא נושאו של מחקר מקיף (חיבור מקיף לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה) שערכתי במסגרת האוניברסיטה העברית בהדרכתו של פרופ' יעקב זוסמן. במאמר שלפנינו מובאת תמצית המחקר, המובאות מנוסח רש"ס ומפירושו במאמר זה הן עפ"י מהדורת ח"י דינקלס (ירושלים תרצ"ד-תשכ"ז).

בלבד, עפ"י המסכתות המודפסות שהיו לפנייהם. נוכח העובדה שההוצאה לאור בדפוס של עבודת הרש"ס על כל סדר זרעים הושלמה זה מכבר, הרי ניתן עתה לחקור את מפעלו הפרשני והטקסטואלי באופן שיטתי ומקיף, וזוהי המטרה שהצבתי בפניי.

בחלק של המחקר העוסק בפירוש, ביקשתי לבחון את מניעי הרש"ס לכתיבת פירושו, ולהתוות את הקווים המאפיינים של הפירוש. בחלק העוסק בנוסח, ביקשתי לבחון את הקריטריונים שלו בעריכת נוסחו, ולברוק עד כמה עשוי נוסחו לתרום לחקר הנוסח האותנטי של התלמוד הירושלמי.

א. על פירושו של רש"ס

להלן סיכום של מניעי רש"ס לכתיבת הפירוש וסיכום המאפיינים העיקריים של הפירוש:

1. רש"ס כתב את פירושו לא לשם פרשנות גרידא. הוא סבר שיש לתלמוד ולבדוק מחדש את האמור בירושלמי לסדר זרעים, לצורך הסקת מסקנות הלכתיות בתחום המצוות התלויות בארץ¹. זאת מאחר שעם התחדשות היישוב היהודי בארץ ישראל במאה השש-עשרה, נעשו רוב המצוות התלויות בארץ - למעט מצוות ביכורים - עניין של "הלכה למעשה". מאחר שלנושאים הנידונים בתשע ממסכתות סדר זרעים יש רלוונטיות לעניין מצוות הארץ הנוהגות בזמן הזה, הוא מצא לנכון לבאר את התלמוד הירושלמי לסדר כולו, לרבות את הירושלמי למסכת ברכות שעניינה אינו במצוות התלויות בארץ, ולרבות את הירושלמי למסכת ביכורים, אעפ"י שלמצווה הנידונה בה, מצוות ביכורים, אין משמעות רלוונטית בזמן הזה. (לכתיבת הפירוש לשקלים, יש, כפי הנראה, מניעים אחרים).

2. פירושו של רש"ס הוא, בדרך כלל, פירוש מקורי משלו². רק לגבי פסקאות

1. לעיתים מסכם רש"ס את עיונו הפרשני בסיכום הלכתי - הלכה למעשה, כגון בדמאי (נא ע"ב): "נמצא דין המעשרות בזמן הזה כן הוא..." בשביעית (קמא ע"ב): "אבל העולה להלכה...", ובסיום הדברים שם כתב: "אלו הם ההלכות הנכונות אחר בירור וצחצוח כל השמועות כולן".

2. על המבקש לבדוק את מידת מקוריותם של דברי רש"ס בסוגיא זו או אחרת, לערוך בדיקה משווה בין דבריו לבין דברי הראשונים לאותו עניין. מבדיקה כזו עולה לעתים כי המקור לדבריו הוא בדברי הראשונים אף על פי שלא הזכירם בשמם. על כל פנים, ככלל אפשר לראות את פירוש רש"ס כפירוש מקורי למרות אחיזותיו בדברי ראשונים והתייחסותיותו אליהם. לעתים הוא "התלונן" כי אין הוא מוצא נקודות אחיזה בדברי

מעטות, יכול היה להסתמך על דברי ראשונים, אשר שילבו בפירושיהם למשנת סדר זרעים, פירושיהם לקטעים מן התלמוד הירושלמי.

3. רש"ס עצמאי הן בפירושו והן בפסקי ההלכה שלו³. כאשר נראה לו לבאר את התלמוד בדרך מסויימת, הוא לא נמנע מלחלוק על קודמיו, ואף להסיק הלכה למעשה על פי העולה מפירושו, בניגוד לפסיקת קודמיו.

4. פירושו של רש"ס הוא פירוש יסודי, הוא ביאר את כל מה שנראה לו טעון ביאור, והקדים לפירושו מבואות הדרושים להבנת העניין. בכיאריו מתגלות גישות לשונית ושליטה בשפות זרות.

5. רש"ס השתדל, ככל האפשר, לבאר את הירושלמי באופן שהאמור בו לא יחלוק על האמור בתלמוד הבבלי⁴.

ב. נוסח הירושלמי של רש"ס

השאלה המרכזית שהעליתי - בחלק של המחקר העוסק בנוסח רש"ס - היא, האם הוא השתמש לצורך עריכת נוסח הירושלמי שלו, בנוסח דפוס ויניצה (רפ"ג - 1523), (להלן: ד"ו) שהוא המהדורה המודפסת הראשונה של התלמוד הירושלמי.

בשאלה זו דנו חוקרים שונים. לדעת ל' גינזבורג, רש"ס לא השתמש כלל בנוסח ד"ו. לדעת פרופ' מ' עסיס, רש"ס לא נזדקק לנוסח ד"ו לצורך עריכת נוסחו לירושלמי מסכת שקלים. לגבי נוסחו לירושלמי סדר זרעים הנושא טעון לדעתו בדיקה. חוקרים אחרים, הסיקו, על בסיס בדיקה מדגמית, כי

קודמיו וחייב הוא לבאר את הירושלמי על דעת עצמו בלבד, כגון בפירושו לכלאים (פט ע"א): "... ואני לא היה לי בסוגיא הזאת אלא מה שהראוני מן השמים".

3. מצד אחד הכיר רש"ס בסמכותו של הרמב"ם, ראו למשל פירושו לשיביעית (צו ע"א): "אני אומר שדברי הרמב"ם ז"ל נכונים בעיני, כ"ש שהוא מחמיר וחייבין לשמוע לו והיה רבן של בני א"י וכמו שכתב הרשב"א ז"ל", אך מצד אחר רש"ס לא נמנע מלבקר את הרמב"ם בלשון די חריפה ובוטה כשמצא לנכון לחלוק עליו, למשל: בפירושו לפאה (כט ע"א) כתב: "ואינו נכון פירושו... והרב שכח סוגיא בפרק כל שעה... אלו דברים שאין הדעת טובלת", ובפירושו לפאה (קד ע"א) כתב: "ובדברים הללו יתברר לך שמש"כ הרמב"ם... כד נאים ושכיב אמרה". דוגמאות נוספות בעבודתי עמ' 169-168.

4. ראו למשל בפירוש רש"ס לברכות (נב ע"א): "ופירוש קמא עיקר, כדי שלא יהא מחלוקת בין שני התלמודים, ואפילו שיהא פירוש דחוק, כ"ש שהוא פירוש מרווח", וכן בפירושו למעשרות (כ ע"א): "ויכולין אנו לכון בסוגיות (= של הבבלי ושל הירושלמי) לטעם אחד לפירושנו"; וראו עוד בעניין זה בהרחבה בעבודתי עמ' 170-172.

רש"ס השתמש בנוסח ד"ו, לצורך עריכת נוסחו לירושלמי זרעים.

אני ביקשתי להגיע למסקנה בשאלה זו על סמך בדיקה שיטתית ומקיפה של נוסח הרש"ס לכל סדר זרעים.

בבדיקתי העליתי כי בעת שעסק בביאור מסכתות סדר זרעים ובעריכת נוסחן, השתמש רש"ס בנוסח ד"ו, ולא זו בלבד, אלא שנוסח זה שימש לו תשתית ויסוד לנוסחו הוא. (בביאור מסכת שקלים ובעריכת נוסחה עסק רש"ס, כפי הנראה, לפני שנת רפ"ג וע"כ לצורך עבודתו במסכת שקלים לא היה יכול להשתמש במהדורת ד"ו).

נוסח ד"ו של התלמוד הירושלמי הוא כאמור התשתית של נוסח רש"ס, אך במקומות רבים מצא רש"ס לנכון להגיהו על פי קריטריונים שקבע לעצמו: תיקונים והשלמות על פי מקורות תנאיים⁵; תיקונים והשלמות על פי מקורות אמוראיים - לרבות מסורות בתלמוד הבבלי⁶ (!); תיקונים והשלמות על פי מסורות של הירושלמי שמצא בדברי ראשונים ותיקונים והשלמות מטעמים פרשניים ולשוניים. בחלק מתיקוני הנוסח של רש"ס עולה מגמה של "בבליזציה", בתחום הלשון, הדקדוק, הסגנון ומסורת הכתיב, ואף בתחום הטרמינולוגיה התלמודית.

לאחר בחינה כוללת של פעולתו של רש"ס בתחום הנוסח, אפשר להסיק כי אין לראות את מפעלו הטקסטואלי כניסיון של שחזור הנוסח המקורי של התלמוד הירושלמי, אלא כעריכה מחדשת תוך עיצוב נוסח מחודש. מסקנה זו מבוססת על "היד החופשית" שהייתה לו בהגהת נוסח הירושלמי,

5. למשל בנוסח לירושלמי (ביכורים פרק ג), לאחר: "... אין מעטין את הבכורים מחו"ל", הוסיף רש"ס מדעתו ברייתא מתוספתא (ביכורים פרק ב): "תניא מצוה להביאן בשבעה כלים ואם הביאן בכלי אחד יצא. כיצד הוא עושה..." (רש"ס לביכורים נא ע"א - נא ע"ב). ברייתא זו אינה כלולה בנוסח הירושלמי דפוס ויניציה (סה ע"ד) ואינה כלולה אף בתלמוד ירושלמי דפוס קראקא (ס"ט). בעל "שדה יהושע" אימץ תוספת זו בנוסחו (ראו במהדורתו, קפט ע"א), ובעקבותיו אף הרא"ף (ראו במהדורתו, ט ע"א). בעקבותיהם נכללה תוספת זו של רש"ס אף בדפוס הירושלמי המאוחרים עד לדפוס וילנא.
6. למשל בנוסחו לברכות (פרק א) הוסיף רש"ס עפ"י בבלי (שבת לד ע"א): "בין השמשות כהרף עין [זה נכנס וזה יוצא] ולא יכלו..." (רש"ס לברכות ז ע"ב). וראוי להוסיף כאן: בשני מקומות הרשה לעצמו רש"ס לא רק להגיה את הירושלמי ולתקנו עפ"י נתונים שמצא בסוגיות מקבילות בבבלי, אלא אף לשלב בין שתי סוגיות בבליות שלמות בתוך סוגיית הירושלמי. במסכת פאה, צ ע"א שילב סוגיה מבבלי סוטה מה ע"א, ובמסכת מעשר שני, לו ע"א, שילב סוגיה שלמה מבבלי בבא מציעא, מד ע"ב-מה ע"ב.

מה"בכליזציה" שדוכר בה לעיל, ובעיקר מכך שהוא הרשה לעצמו "לשתול" לתוך נוסחו, קטעים שלמים נוספים ממקורות תנאיים ואף סוגיות שלמות מן התלמוד הבבלי⁷. בהוספת אלה, הרחיב רש"ס את נוסח התלמוד הירושלמי באופן מלאכותי. עם כל זאת יש להדגיש כי ככל שנהג ב"יד חופשית" בהגהות ובהוספות הקפיד רש"ס לשמור על המבנה המקורי של סוגיות התלמוד הירושלמי. בשום פנים אין לראות את נוסחו כתלמוד חדש בעריכתו, אלא כתלמוד ירושלמי שנוסחו עוצב מחדש.

מבדיקה מקיפה עולה כי בהישג ידו של רש"ס היו גם כתב יד (כתבי יד?) של התלמוד הירושלמי, אך בדיקה מקפת בנוסח רש"ס לסדר זרעים מעלה כי רק פה ושם עיין בכ"י, והטמיע בנוסח הירושלמי שערך, את ממצאיו מכה"ל⁸.

לנוכח העובדה כי רוב השינויים בין נוסח רש"ס לנוסח ד"ו הן פרי הגהות הרש"ס, עולה המסקנה כי ערכו של נוסח הרש"ס לחקר הנוסח האותנטי של התלמוד הירושלמי הוא מצומצם.

חשיבותו העיקרית של מפעלו של רש"ס היא אפוא בעבודתו הפרשנית, וראוי כי כל העוסק בסוגיות התלמוד הירושלמי הדנות במצוות התלויות בארץ, ילמדס עפ"י פירוש ראשון פרשני הירושלמי, ר' שלמה סיריליו, עובר לעיונו בפירושיהם של שאר הפרשנים.

(מאמר זה פורסם לראשונה ב"אמונת עתיך" 28, הוצאת "מכון התורה והארץ", גיליון ניסן-אייר תשנ"ט).

7. ראו לעיל, הערות 5 ו-6.
8. למשל רש"ס לברכות (כו ע"ב): "ר' זעירא בשם ר' אמי ביומי דר' יוחנן הוינן נפקין לתעניתא, וקרוי שמע [בתלת שיעין ולא היה ממחי בידן: ר' יעקב בר זבדי בש' ר' אבהו ביומי דר' חנינא הוינן נפקין לתעניתא וקרינן ק"ש] בתר תלת שיעין ולא הוי ממחי בידן". הקטע המודגש אינו לא בירושלמי כ"י ליידין, לא בכ"י רומי ולא בעדויות נוסח אחרות, והוא משקף ככל הנראה נוסח כ"י ירושלמי שהיה בהישג ידו של רש"ס. וראה עוד בהרחבה בעבודתי עמ' 119-154.